

Podvojná kolébka Evropy

Zdeněk Kratochvíl pro festival *Sny o antice na FF UK* 22. 4. 2024

Katedra filosofie a dějin přírodních věd

Přírodovědecká fakulta UK

Anotace

- Řecko není jedinou příslovečnou kolébkou Evropy, protože byli také Židé, křesťané, Etruskové, Římané atd. Teď ale půjde o to, že samotný odkaz řecké kultury je vnitřně pluralitní. Pro stručnost jen schematicky:
- Kdo chce, může se inspirovat filosofií klasické a helénistické doby, s nějakou mírou aplikace formální logiky a často také představy dobra. V krajních případech k tomu patří globální účelovost všeho. Podobně je tomu s výtvarným verismem až realismem, spojeným s objevem perspektivy. Tudy vedla většina recepcí řecké kultury od římské doby dál.
- Kdo chce, může se raději inspirovat ranější filosofií a poezií dob před Sókratem, bez popsaných pomůcek. A také výtvarnými projevy řecké archaické doby. Kupodivu je to svobodný prostor, přestože ctí osud. Bohužel nepříliš využívaný, z neznalosti i ze strachu.

Obsah

- 1. Varování
- 2. Výtvarná rozcvička
- 3. Metafora obklopení skutečností a metafora koncentrace
- 4. Lokální účely a globální účelovost
- 5. Osud
- 6. Filosofie

1 Varování

- Teď to bude málem spíš provokace, pokus o krok k jiným možnostem, paradoxně méně alternativistickým co do metod výkladu:
- víc při zemi,
- s ohledem na texty a výtvarné památky,
- bez zohlednění falz.

1. 1 Varování

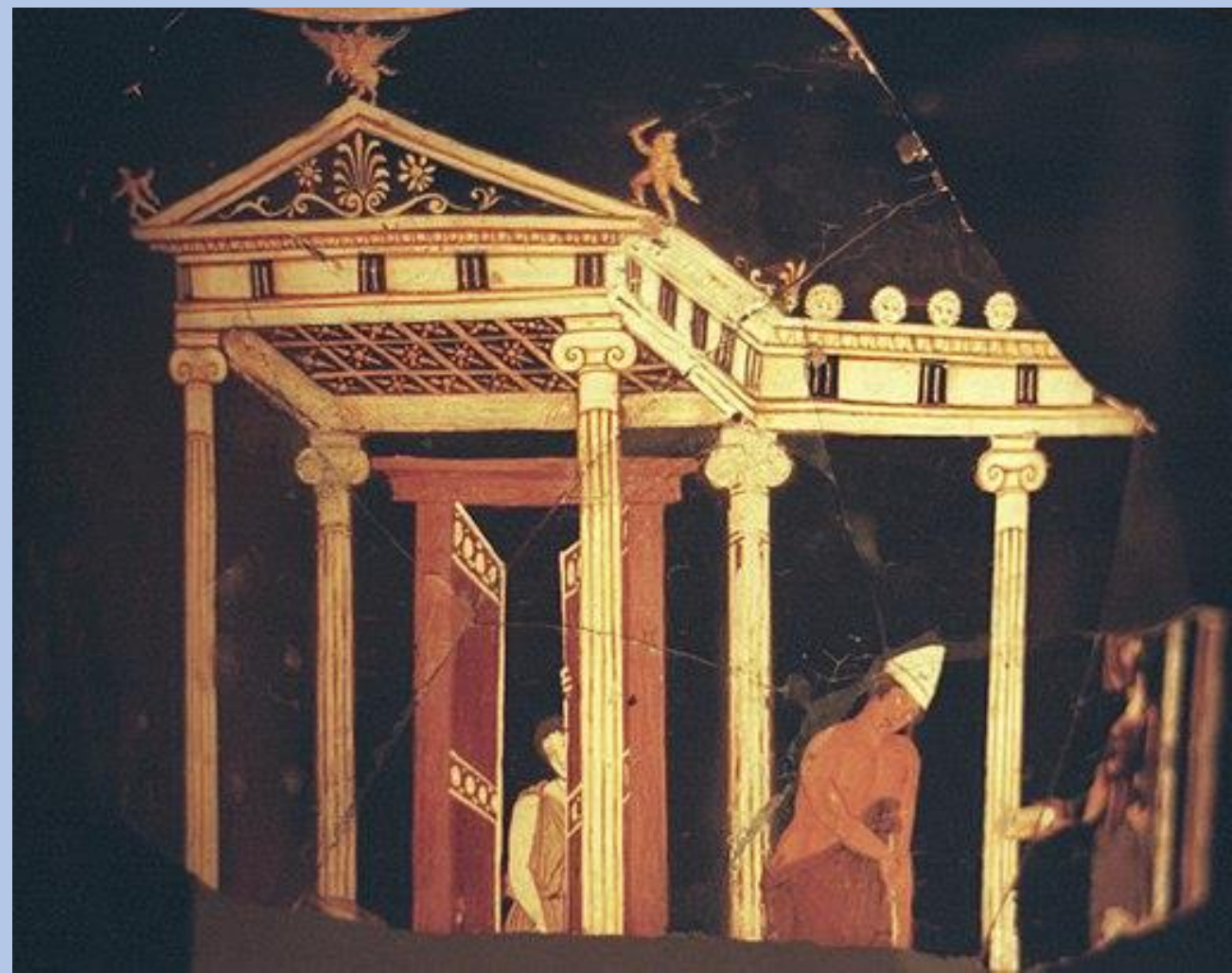
- Antikou se zaštiťovalo kdeco. „Již staří Řekové...“ Je to kultura bohatá, pestrá a vnitřně pluralitní, navíc se během dvou tisíciletí své existence proměňovala. Stačí si vybrat a „navázat“. A kdo výkladově přitlačí, najde si zde argumenty pro málem cokoli. Jako odstrašující příklad stačí hegelovská ideologie dějin, navázaná na údajnou Thalétovu předpověď zatmění Slunce 28. května roku 585 před n. l., navíc spojená s představou o řeckém monopolu na vznik filosofie a vědy.
- Ta jedna z kolébek Evropy není jen podvojná, nýbrž mnohočetná. Zjednodušíme si to na podvojnost, kterou pro další zjednodušení svedeme na diachronii, časovou následnost. Většina onoho velebení řecké kolébky navazuje na témata z klasické a helénistické doby (5. až 2. století před n. l.), zděděná latiníky, renesancí... Vedle toho postavíme témata řecké archaické doby. Tam najdeme mnohé z toho, co části Evropanů v klasickém dědictví chybí (nebo přebývá), takže hledají inspiraci leckde na Východě, aniž tuší, že by to mohli mít blíže při ruce.

2 Výtvarná rozcvička

- Počínaje paleolitem vidíme ve všech kulturách také výtvarné umění. Nepochybují o tom, ale to je naše rozlišení.
- Vydělení umění (z náboženství, z řemesla) jako samostatné kategorie proběhlo poprvé v Řecku raně klasické doby, pak znovu v Evropě pozdního středověku.
- Není to samozřejmé, a je otázkou, jestli to tomu umění prospívá.

2. 1 Objev perspektivy v rané klasické době

- V synchronu s vydělením umění jako samostatné kategorie se prosazoval verismus (realismus) a perspektiva. Její objev se připisuje Anaxagorovi (polovina 5. století před n. l.), tedy teoretický popis.
- Asi nezávisle na teorii se už běžně se používala v jednoduché praxi malby divadelních dekorací pozadí, ale důmyslná malba prostorově iluzivní architektury na křivém povrchu váz je náročnější případ.

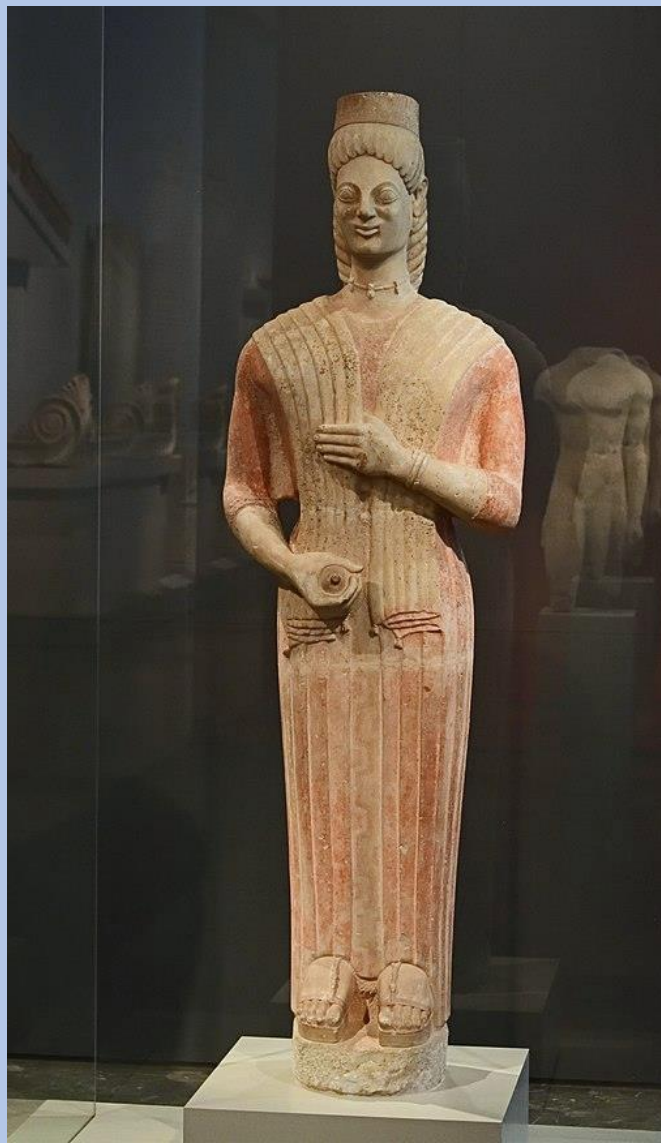
2. 2 Archaické plastiky - *Kúroi*

- Od té doby máme různá až opačná hodnocení verismu i uplatnění perspektivy.
- V očích jedněch jsou archaické sochy primitivní, například prý nezvládají zakomponování koutků rtů do obličeje, nezvládají výraz adekvátní situaci, nezvládají detaily anatomie; a středověké ikony jsou dílem „primitivistů“.

2. 3 Archaické plastiky - *Korai*

- V opačném pohledu jsou archaické plastiky ještě projevem božské dimenze světa, s nadčasovým úsměvem.
- Oproti tomu verismus a perspektiva vedou k porcelánovým „jelenům v říji“. Nějak tak to možná viděl už Platón, později evropská výtvarná avantgarda. (Nutno dodat, že skuteční mistři perspektivní malby, třeba Leonardo da Vinci, si s perspektivou autorky pohrávají, dokonce v řadě úběžníků.)

2. 4 Klasické a pozdější

- Klasické sousoší únosu, 421 až 417 před n. l.
- Malá socha koupající se Afrodítě, známá jako Přikrčená Venuše (Crouching Venus). Dekorativní dílko z 1. století před n. l. na motivy Doidalovy helénistické sochy z 3. století před n. l.
- Můžeme si vybrat, čím se nechat inspirovat, jestli archaickým uměním nebo klasickým a pozdějším.

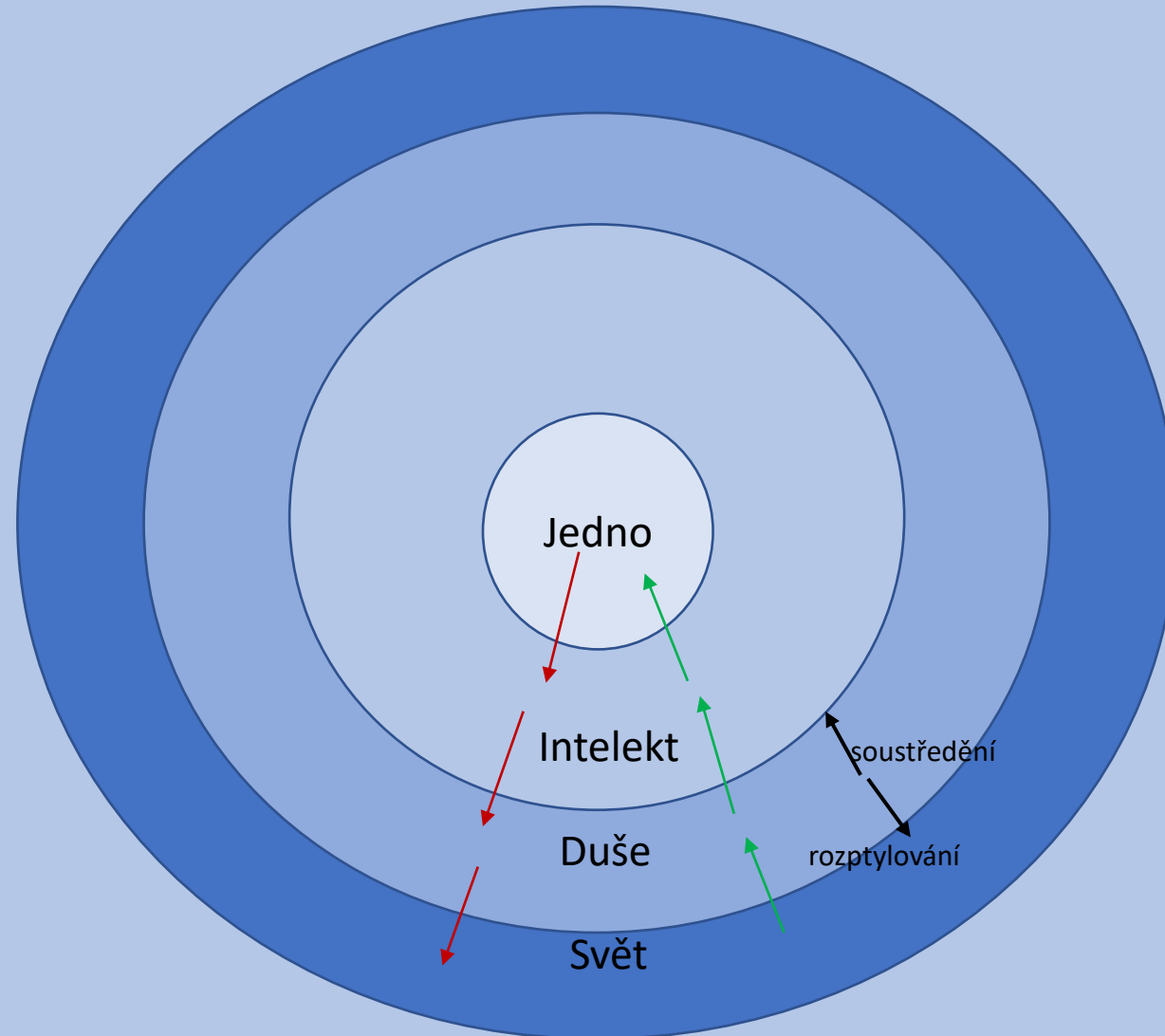

3 Obklopení skutečností a koncentrace

- Jsou to dvě významné metafory.
- Archacká doba (např. Archolochos, lyrický básník v 7. století před n. l.):
- Skutečnost do nás vstupuje z okolí, dýcháním, potravou a smyslovými dráhami. Myslíme podle toho, co do sebe z vnějšku přijímáme, jaký dají bohové den.
- Plótínos, novoplatónský filosof v 3. století n. l.:
- Máme se soustředit! Koncentrovat. Úkolem duše je obrat směrem k centru, směrem k mysli, kde je zdroj existence nás i kosmu.
- Pak máme také jiný pojem „nitra“, nejsou to střeva.

3. 1 Novoplatónské schéma emanace a návratu

- Emanace, návrat (obrácení)
- Je to zneužitelné k ideologii.

3. 2 Pro porovnání: Jak je to s naším životem?

- Archílochos:
 - „Žijeme v náručích vln.“ (Prostě jednou jsi dole, jednou nahoře, kolíbá se to.)
- Plótínos:
 - „Udělej ze sebe krásnou sochu.“ (Otázkou je, zda při tom respektovat vlastnosti „materiálu“.)

3. 3 Obklopení skutečností a koncentrace

- Plótínos se prý styděl za to, že „má“ tělo. Od té doby je pro řadu filosofů tělo málem objekt, se kterým se obtížně identifikují, někteří po tom ani netouží.
- Vrcholným výsledkem koncentrační metafory je karteziánská představa, že máme jistotou sebe sama osvětlit svět, předtím to bylo naopak. A tělo je jen „res extensa“, věc rozsažná, nemyslicí (v krajním případě ani necítící, neboť je to přece stroj).
- Přitom je cíl obou metafor vlastně podobný, i když to vyjadřuje tu jako otevřenost, tu jako soustředění. Ta starší ovšem naštěstí nevybízí k ponižování tělesné existence ani efemérních jevů, má zase jiná rizika.

Všude kolem je svět – Všude kolem je tady

4 Lokální účely a globální účelovost

- Základní dichotomií je v celé antice rozdíl mezi nesmrtelnými a ostatními zvířátky, včetně nás lidí.
- Všichni smrtelníci se snaží oddálit svůj konec také tím, že jednají lokálně účelově. Jdu nakoupit; srnka se jde pást; vlk vyráží na lov; rostlina míří za živinami a za světlem; bakterie za glukózou (chemotaxe); veverka poučuje zajíčka, aby si taky udělal zásoby na zimu.
- Intelektuál bývá bohužel povýšen nad představu, že cesta do hospody je chemotaxí.
- Některý raději předpokládá globální účel, viz linie Sókratés, Platón, Aristotelés...
- Naštěstí to Darwin a někteří další (Schopenhauer, Freud, kvantoví fyzici) vrátili do reálu.

4. 1 Naše nouze, ze které se snažíme na chvíli vymanit

- Jsme smrtelníci, navíc nedokonalí.
- Archilochos:
- „I lev mívá občas nouzi, ač je velmi silný.“

- Nouze (*améchanieá*) je výraz pro to, že nejsme schopni ve všem obstát, že jsme koneční.
- Dodnes je veden spor, zda filosofie vznikla proto, aby tento problém vyřešila, nebo aby v něm obstála.

4. 2 Inspirace z konce archaické doby

- Hérakleitos B 52:
 - Život je dítě, které si hraje, hraje s kostkami: království náleží dítěti.
 - αἰὼν παῖς ἐστι παίζων, πεσσεύων· παιδὸς ἢ βασιληΐη.
- Hérakleitos B 124:
 - Jako hromada ledabyle nasypaných věcí je nejkrásnější svět.
 - ὥσπερ σάρμα εἰκῆ κεχυμένων ὁ κάλλιστος {φησὶν Ἡράκλειτος}, {ὁ} κόσμος.

5 Osud

- Antika zná dva koncepty osudu. V jednom je to úradek Diův, který také svěřil Apollónovi. Ve druhém je to instance ještě nad bohy, tedy jediná úroveň, která je ještě nad rozdělením na nesmrtelné a smrtelné. I Zeus se musí vyrovnávat s následky svých činů.
- Osud může být chápán jako vítězná náhoda (Hérakleitos, Sofoklés).
- Pak je osud vyložen deterministicky a lze se hádat, zda vládne. (Ať už jako osud, nebo jako boží prozřetelnost, nebo jako přírodní zákony.) Zapomínáme ovšem, že determinismus je vlastnost, kterou může mít (jen) teoretický popis.

5. 1 Křižovatky jako pletivo osudu

- Příběhy se potkávají, ovlivňují a prostupují.
- O některých to vím, třeba že ovlivňuji své bezprostřední okolí a naopak.
- O většině osudových křižovatek nevíme, dokud se na nich něco nestane.

- Tradičním příkladem je „Kůza na křižovatce“:
- Z jednoho statku jde chudák prodat kůzu na trh. Z jiného statku jde boháč s penězi za jeho prodej do přístavu. Cesty se křiží v horské sedle, za které nevidíme.
- Většinou se nestane nic a za křižovatkou pokračují dál, každý za tím svým.

5. 2 Koza na křižovatce

- Občas se na křižovatce stane něco, co změní očekávané trajektorie za křižovatkou. Zpětně umíme i poté pohyb za křižovatkou racionálně vyložit. Ale ta událost (setkání) není předem popsitelná parametry dráhy před křižovatkou. Její popis je možný jen na základě parametrů, které jsme dříve neměli důvod v trojčlenkách zohledňovat.
- Co se stane v bifurkačním bodě? Křižovatek (bifurkačních bodů) je na světě strašně moc, takže není nudný ani snadno vyzpytatelný.

6 Filosofie

- Filosofie je vnitřně pluralitní. Proto nejde s čistým svědomím představit jako hotové a znalci sdílené poznání. Co filosofická „škola“, to nejméně jedno určení filosofie, ne pouze jeden z výkladů.
- Slovo samo *filosofia* mocně rozšířil až Platón. Před ním máme jen 1 spolehlivý výskyt, u Hippokrata (asi pozdní 5. století před n. l.), a to kupodivu kritický, ve spise *O starém lékařském umění* (20,5).
- Paradoxem je, že to, co osobně považuji za filosoficky nejzajímavější, bylo do filosofie inkorporováno až zpětně (Platónem, Aristotelem a dalšími), samo se tak ještě nenazývalo. Tak byli do filosofie inkorporováni „předsokratci“, ale bohužel ne (z mého pohledu) lyrici a tragici. Místo toho se vytvořilo falsum o původu filosofie od Pythagory a falešná představa o nadřazenosti filosofie nad (ostatními) vědami.

6. 1 Filosofie archaické doby

- Diference, meteorologická metafora, svérázné pojmosloví ([Mílétané](#), Hérakleitos). Až do Sókrata (nevčetně) bez teleologie.
- Klíčová slova:
- [Anaximandros](#): vydělovat se, odplácet si vzájemně trest, pořadí času, rozpraskávat, jako kůra stromu, jako píšala...
- [Anaximénés](#): Rozvolněný (χαλαρόν, načechraný), kontrahovaný (συστελλόμενον), plstnatění vzduchu (πιλουμένου τοῦ ἀέρος), objímá (περιέχει), duše.
- [Hérakleitos](#): řeč, přirozenost (ne v Aristotelově významu), diference, jedno, mnohé, vše, kosmos, život, hrát si, dítě...
- Tragédie jako ohlédnutí za archaickou poezií a filosofií:
- Sófokleův *Král Oidipús* pracuje s řadou Hérakleitových myšlenek, např. [role osudu](#), náhody a nutnosti (obojí je τύχη).

6. 2 Klasická filosofie

- Zhodnocení (nadhodnocení?) řeči, bezrozpornosti (i jako kriteria pravdy), pojem „myšlení“ (*noein*) je vydělen jako specifický, pracuje s formální logikou.
- Viz Marcel Detienne: *Mistři pravdy...*
- Pak v některých velice vlivných školách zavládne také globální teleologie.
- Postupně vznikne řada termínů, které se ve školách ujmou natolik, že i dnes podle nich laici bezpečně rozpoznávají filosofii.

6. 2. 1 Nové filosofické pojmy klasické doby, které se ve školách ujmu natrvalo

- Chronologicky:
- mysl, myslet – [Parmenidés](#), asi předznačeno už u [Xenofana](#)
- pravda, bytí a jsoucno – Parmenidés
- živly – [Empedoklés](#), formalizovaně až Aristotelés, ve významu prvky
- počátek, *arché* – asi [Anaxagorás](#), definitivně Aristotelés, dokonce ve významu princip (pod vlivem [mythografie](#), např. [Ferekýda](#))
- filosofie – vzácně a kriticky u [Hippokrata](#), často a pozitivně počínaje Platónem
- účel – textově Platón, pravděpodobně už Sókratés
- idea – Platón, možná s předlohou u [Epicharma](#)
- příčina, podstata – Aristotelés, předznačeno u Platóna
- látka – Aristotelés, předznačeno u [pýthagorejců klasické doby](#)

6. 2. 2 Reinterpretace starších tradic

- Všechno starší se pak reinterpretuje v nových pojmech a v kontextu nových nauk (např. Aristotelés [presokratiky](#)).
- Je to pokrok nebo úpadek?
- Pro scholastiky všech epoch je to pokrok, jiní naopak pracně hledají pramenné formulace.

6. 2. 3 Obrat k věcem lidským, od antropocentrismu k antropocénu

- V klasické době brzy přichází také „obrat k věcem lidským“ ([sofisté](#), Sókratés).
- Filosofie opustila přírodu a později přírodovědcům vyčítá, že nezohledňují „smysl“. Proč by měli?
- Možná je v 19. až 21. století právě přírodověda tím prostředím, kde pokračuje odkaz předklasického světa. Ale to už je moje privátní mínění, nanejvýše pokus o tezi.

Literatura

- Podrobněji viz v knize Zdeněk Kratochvíl: *Alternativy (dějin) filosofie*. Mervart 2020.
- Viz také moje přednáška [Archaické a klasické jako obecná dichotomie](#) pro *Klasické rozhovory* 2018
- [Předsokratci](#) na www.fysis.cz
- [Moje články](#) na www.osel.cz

